

УДК 398.81+37.035.6-053.5

Віра Калабська

**ГЕРОЇЧНИЙ ЕПОС – ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
ПАТРІОТИЗМУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
(ДРУГА ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

На початку другого десятиліття ХХІ ст. Україна постає як держава з демократичними засадами, в якій набуває ваги виховання та розвиток творчої людини, свідомого громадянина, визначальною рисою якого є любов до Батьківщини.

Важливе місце в формуванні високоморальних людських чеснот, зокрема патріотизму, належить фундаментальній складовій частині культури етносу – фольклору, природа та структура якого продиктовані потребами соціуму, в якому особисте підпорядковується суспільним інтересам. Видатні українські науковці, педагоги: Г. Ващенко, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, К. Ушинський, які розробляли системи виховання молодших школярів, підкреслювали значення фольклору в житті народу, у формуванні патріотизму.

Про необхідність виховання свідомого громадянина і патріота говорять дослідники П. Ігнатенко, Н. Косарева, Л. Крицька, В. Поплужний [1]. Вони вважають складовими патріотичної особистості такі: повага до батьків, свого родоводу, до традицій та історії рідного народу. Вчені у формуванні патріотизму надають значення родині, оточенню дитини.

Сучасна дослідниця Н. Сивачук розглядає фольклор у його зв'язку з практичною народною педагогікою, у нерозривній єдності з такими важливими чинниками виховання, як рідна мова, духовні традиції, народні звичаї, що формують моральні засади, серед яких чинне місце належить і патріотизму [10].

Для сучасного суспільства, школи, освіти цінним є досвід минулого формування патріотизму молодого покоління. Мета нашої статті – розкрити виховний потенціал героїчного епосу у формуванні патріотизму молодших школярів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

В українському фольклорі криється глибинний зміст, який включає в себе насамперед відчуття прив'язаності людини до певного місця на землі – до своєї батьківщини. Патріотичну спрямованість серед жанрів усної народної творчості мають думи та історичні пісні, які належать до героїчного епосу українського народу. Їх призначення у возвеличенні патріотичних і моральних ідеалів українців. Виконували героїчну епіку кобзарі та лірники, які були не тільки сучасниками, а й безпосередніми учасниками козацьких походів, героїчних битв з ворогами (Прокіп Скряга, Іван Стрічка, Михайло Кравченко, Іван Запорожченко та ін.) [12]. Своєю

творчістю, розповідями кобзарі будили бойовий дух народу, формували патріотичні почуття слухачів. Про значення кобзарського мистецтва для розвитку духовної культури, виховання національної самоідентифікації, боротьби за незалежність переконливо говорили М. Лисенко, Д. Ревуцький, Леся Українка, І. Франко, Г. Хоткевич та ін. Широко відомі слова І. Франка про те, що «думи та пісні виховували нові покоління, вливаючи в них з материнським молоком того самого геройського духу, котрим жили батьки» [13, с. 21].

Українські історичні пісні та думи – літописи, безсмертні пам'ятки героям, які віддали своє життя за Батьківщину й повернулися до свого народу у піснях. У них, крім історичних подій, розкривається ставлення до Батьківщини. Також у текстах поряд зі словом «Україна» використовують «наша», «рідна», «своя», в яких розкривається ставлення до неї; а ще наділяють її людськими рисами: вона – «плаче», «журиться», «засмутилась, як сонечко в хмарці».

Зв'язок козаків з Україною був як духовний, так і фізичний. Наприклад, в історичній пісні «Ой був в січі старий козак» (про Саву Чалого і Гната Голого) є згадка про поширений серед українського народу давній звичай: перед вирішальними подіями, щоб бути у бою непереможеними, козаки собі в чобіт клали грудку рідної землі, яка додавала їм сили в боротьбі [3].

Головними персонажами героїчного епосу були не тільки козаки, а й українські жінки, які так само були наділені найвищими людськими моральними якостями та чеснотами. Патріотичну постать матері з особливою виразністю зафіксувала історична пісня «Поле ж моє широке». В академічному виданні «Українська народна творчість. Історичні пісні» (1961) ця пісня має 7 варіантів, що свідчить про її популярність та географію поширення, а її сюжет відомий у російському, болгарському, скандинавському, шотландському, португальському фольклорі. У ній розповідається про матір, яка потрапила у полон, де зустріла свою доньку – дружину рабовласника. Донька пропонує матері залишитися з нею на чужині, на що отримує сповнену людської гідності відповідь: «Не хочу я панувати, хочу іти в свої краї вмирати!» [3, с. 88] (записано Г. Купчаком на Буковині в середині XIX ст.). Про героїчний подвиг літньої жінки, розповідає сюжет пісні «Та йшов Гнатко, та йшов братко тихесеньким шляхом», що була надрукована у збірнику «Старосветский бандуриста. Книга первая. Избранныя малороссійскія и галицкія песни и думы. Собрал Николай Закревский» (1860). Не звертаючи уваги на загрозу для свого життя, бабуся намагається врятувати козака Гната від поляків, сховавши його у погребі, але вороги «старій бабусеньці голову зрубали, от се за те, що бабуся козака ховала» [3, с. 498].

У другій половині XIX – на початку XX ст. відбувається актуалізація власне історичної традиції. Природним обрієм тодішньої народної пам'яті була яскрава героїчна козацька доба. Тема козаччини, героїчного минулого

була наскрізною у творчості Т. Шевченка, кобзарському, лірницькому репертуарі. В цей період формується народна побутова історична свідомість, яку український дослідник О. Удод визначив як таку, що «функціонує в усіх суспільствах об'єктивно, задовольняє повсякденні потреби людини у знаннях про минуле, дає первісні оцінки історичним фактам і подіям не завжди проникаючи в глибинну сутність подій та явищ. Джерелами побутової історичної свідомості виступає, таким чином, література (твори Т. Шевченка, І. Котляревського), мова (прислів'я, приказки, потішки, народне малярське мистецтво, фольклор), безпосередній життєвий досвід людини, сімейні традиції та ін.» [11, с. 235].

Побутова історична свідомість (складова патріотизму) «проізростала» з народного героїчного епосу, історичної пісні. Першою школою патріотичного виховання кінця XIX – початку XX ст. була українська сільська родина. У цей період політичні умови посилюють значущість зберігання і утвердження етнічної ідентичності, яку формували та підтримували українські родини. Виховання в сім'ї сприяло появі свідомих особистостей, які дбали про фізичне й духовне здоров'я нації. Неспішні оповіді про героїчне минуле українського народу часто велися в кожній простій селянській хаті довгими зимовими вечорами між старшими членами сім'ї дідом, бабою, батьком, матір'ю, родичами чи з сусідами, що приходили на посиденьки. Жінки пряли, шили, чоловіки теж не сиділи без діла. По-суті розповіді були фоном, на якому виконувалась певна робота. Діти зазвичай були на печі і уважно слухали оповіді дорослих.

Відомо, що в культурному житті української родини важливе місце посідав побутовий спів, який, по-суті, супроводжував людину від колиски до могили. Доктор М. Шлемкевич, стосовно цього, писав, що українці «співають годинами, готові проспівати ніч, проспівати життя... Попадають у транс, забувають себе самих. Коли можна говорити про опій для народу, то для українського народу не була ним і не є релігійність, але пісенність» [18, с. 107]. Стихія побутового співу мала значний вплив на дітей, вона формувала емоційну сферу, почуття любові до всього рідного, – хати, мами, тата, села, вулиці, поля, лісу, всього, що є складовими об'ємного поняття Україна. Саме українська народна пісня посідає чільне місце у формуванні емоційно-чуттєвої сфери у молодшому шкільному віці, і викликає «труд душі» особливої напруги, без якого неможливе становлення патріота. Кожна родина мала свою скарбничку фольклорної пам'яті, яка передавалася від покоління до покоління. Рівень фольклорної пам'яті був дуже високим, іноді він відзначався тисячами одиниць. У родинному репертуарі було багато пісень історичних, героїчного змісту, як-от: «Ой на горі та й жінці жнуть», «Ой, Морозе, Морозенку», «В Цареградї на риночку», «Засвітали козаченьки в похід у полуночі», «Розвивайся, сухий дубе», «Ой у лузі та й ще при березі», «Добрий вечір

тобі, зелена діброво», «Там, де Ятрань круто в'ється» та ін. Козацькі пісні оспівують героїзм лицарів степу, готовність молодих патріотів пожертвувати не тільки затишком, але й життям в ім'я свободи України. Така модель поведінки служила зразком для молодших школярів, формувала у їхній свідомості поняття про кодекс лицарської честі, безмежну відданість рідній землі. В козацьких піснях, які так любили співати в українських родинах, підкреслено сміливість молоді, яка вбирала життя, сповнене тривоги і небезпеки, але вільне, не рабське, тому й покидала рідну домівку, йшла на Січ «не з добра, не з розкоші, а з великого лиха».

В піснях героїчного змісту часто йдеться не про вчинки, а про емоції героя, – це, переважно тужливий настрій самотнього безталанного козака, якому «шабля і люлька – вся родина». Про ці пісні, сповнені героїки, та їхній вплив на емоційну сферу людини Т. Шевченко писав: «Моя прекрасная, могучая, вольнолюбивая Украина ... она своей славы не потому не давала, врага деспота под ноги топтала и свободная нераспннная – умирала. Не напрасно грустны и унылы наши песни, задумчивые земляки мои. Их сложила свобода, а пела тяжкая одинокая неволя» [15, с. 553].

Героїчна, історична пісня – це прояв духовного життя нації, вона тісно зв'язана з історією українського народу. Героїчна та історична лірика у ХІХ ст. сходять з провідної позиції у вузькі межі родинного життя, де посіла важливе місце у патріотичному родинному вихованні, живила юну душу животворчим вогнем любові до боротьби за свободу. Про це читаємо у середині ХІХ ст. в «Киевских губернских ведомостях»: «Уманская молодежь часто в своих печальных заунывных песнях как бы оплакивает смерть героев, положивших голову через Унию за свободу веры предков. Все эти песни вы можете слышать на каждом шагу в Уманщине и с прискорбием будете внимать им» [4, с. 314].

Крім соціокультурного середовища (спілкування у родині, виступи кобзарів та лірників) молодші школярі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мали змогу долучитися до духовної скарбниці нашого народу і через друковане слово (підручники та дитячі часописи). Хоча тогочасна система початкової освіти не охоплювала усього загалу школярів-початківців, проте діти, які навчалися, вивчали тексти дум у школі.

Наприклад, у першому на Наддніпрянщині підручнику українською мовою для народних шкіл, що побачив світ у 1857 р. «Граматки» П. Куліша у розділі «Читання по верхам» разом з текстами уривків популярних псалмів автор розміщує «Старосвітську думу про гетьмана Наливайка», яка пронизана патріотичною ідеєю. Дума увіковічила бій козаків поблизу Чигирини під керівництвом С. Наливайка та польського війська, керованого коронним гетьманом Желковським. Головний герой думи – гетьман Северин Наливайко – мужній, сміливий, сильний духом, розсудливий, з серцем, сповненим палкою любові до рідного краю. Важливим у сюжеті

думи є момент перед боєм під Чигирином, коли поляки поставили хрести, на які повішали козаків Богуна та Соміна. Цей психологічний прийом був використаний ворогами для остраху оборонців рідного краю, щоб їх залякати та надломити бойовий дух. У кодексі честі козаків значилося: не відступати перед ворогом, а стояти на смерть, відстоюючи не тільки свободу, права, а й православну віру, яка в той час ототожнювалася з Батьківщиною, народом. Розмірковуючи про смерть людини, П. Куліш у своїх коментарях висловлює типову для українця думку, що помирати тільки раз, і не на глум людям, а за добро і правду, тому відзначає, що «не знали ляхи, яким духом дише козак; тим і вважали їх за звірят, яких можна самим страхом подолати» [7, с. 38]. Таким чином, автор граматки вдало використав цей зразок українського фольклору як матеріал для викладення історичного минулого України, що несе у собі глибоку патріотичну ідею.

У «Букварі південноруському» (1861) Т. Шевченка в навчальному матеріалі також використано дві думи: «Думу про пирятинського поповича Олексія» та «Думу про Марусю попівну Богуславку». У «Думі про пирятинського поповича Олексія» розповідається про велику бурю на морі, в епіцентрі якої опинилось козацьке військо. «Дума про Марусю попівну Богуславку» у своєму сюжеті розповідає про драматичну сторінку в історії українського народу – турецько-татарську неволю. У творі розкривається сила духу і стійкість полонених, туга за рідною землею, прагнення до свободи [14].

У 1861 р. М. Гатцук створив «Українську абетку», що вийшла у друкарні Московського університету. У текстах для читання підручника автор використав 4 українські думи: «Про Хвеська Ганжу Андибера», «Про смерть козака-бандуриста», «Про бідну вдову», «Про сестру та брата», що більше, ніж у початкових книгах П. Куліша та Т. Шевченка. Тема чуття єдиного роду, вірності родині завжди була актуальною і в житті українців, і у фольклорі. Саме в родині, сім'ї з малечку, зі сповиточку плекався патріотизм – одне з найсвятіших почуттів нашого народу. М. Гацук подає в «Українській абетці» текст думи «Сестра і брат». Твір розкриває одну з найтрагічніших сторінок нашої історії – життя невольників на чужині. Сестра каже братові з неволі: «Як птиці пернатій в чистім полі без дерева почувати, як тяжко та важко живій рибі без води проживати, як тяжко та важко білий камінь з сирої землі проти себе підняти, – ой так тяжко та важко на чужій чужині безкровної родини помирати!» [2, с. 49]. Герої дум виступають носіями моральності, виразниками загальнолюдських інтересів і сподівань. Вони всім корінням пов'язані з рідною землею. Незважаючи на багатолітні страждання в неволі, вони не забувають ні рідну мову, ні звичаї, не втрачають надію на повернення.

Образ розсудливого, відважного керівника козацького Ганжі Андибера, його розправу над панами-дуками змальовано в думі «Козак нетяга Фесько

Ганжа Андигер». Ганжа Андигер – справжній патріот, богатир, якого бояться дуки-срібляники: від його удару кулаком по столу розлітається груба у шинку. У відповідь на звернення Андигера «до рік низових – поміщниць Дніпрових» за допомогою до нього прибувають його одностуді козаки і охоче виконують наказ свого ватажка – «у три березини» потягати дуків [2].

Українські народні думи у змісті підручників давали змогу дітям всім серцем відчувати історію рідної землі, глибше зрозуміти характер свого народу, збагнути принципівість, крицевість його життєвого кредо.

У дитячому часопису «Дзвінок»¹ чч. 13 та 14 за 1892 р. був надрукований життєпис кобзаря Остапа Вересая з ілюстрацією. Упродовж століть емоційний світ українців формувався під впливом творчості бандуристів, кобзарів та лірників, які завжди були носіями прадавніх знань, високої моралі та обов'язку. Сліпі барди творили впродовж 200 років, і наприкінці ХІХ ст. їх було понад 10000 [9]. Серед українського народу кобзарі користувалися великою повагою, були невід'ємною його частиною.

У чч. 22–24 «Дзвінка» за 1900 р. була надрукована стаття «Думи», у якій подають тексти дум, записаних від кобзаря Архипа Никоненка з Полтавської губернії («Про сестру та брата», «Про вдову і трьох синів»). До статті також подано ілюстрацію «Бандурист», де народний співець грає сидячи на лавці під сільською хатою, а коло нього на землі відпочиває хлопчик-поводир.

Тексти народних дум патріотичного змісту були надруковані у часопису 1902 р. у чч. 1, 2, 15, 16, 19 і 29. Цікавим є той факт, що у цьому ж році, тільки на Східній Україні у Харкові, відбувся ХІІ Археологічний з'їзд, на якому вперше офіційно було порушено питання життя, творчості кобзарів та лірників [9]. Така зацікавленість долею, репертуаром, творчістю народних співців пояснювалась тим, що кобзарі і лірники, народні співці були носіями національно-патріотичної свідомості, яку важливо було розбудити серед простого люду.

В історико-педагогічній думці початку ХХ ст. питання щодо використання героїчного епосу в навчальному процесі початкової школи висвітлювалося на сторінках української періодики.

У концептуальній статті «Наша пісня», що вийшла друком у 1918 р. на сторінках часопису «Шлях», на значущість використання героїчного епосу в початкових школах звертав увагу громадський і політичний діяч, правознавець, учений, безпосередній організатор одеського товариства «Просвіта» – С. Шелухін. Дослідник вважає, і ми поділяємо цю думку, що

---

¹«Дзвінок» – ілюстрований двотижневик для дітей і молоді, який видавався у Львові з січня 1890 р. до серпня 1914 р.

думи – особливі повчальні пісні про народних героїв, події, людські вчинки (як добрі, так і лихі), що мають виняткове значення у формуванні громадських обов'язків, любові до рідного, поваги до людей, почуття патріотизму і національної свідомості. Для цього С. Шелухін пропонує використовувати думи про Марусю Богуславку, про Самійла Кішку, про бурю на Чорному морі, про трьох братів [16; 17].

К. Мірза-Авекянц у статті «Поетичний елемент при навчанні історії» (Вільна українська школа, 1917. – № 3–4) звертається до зразків української усної народної словесності тому що вони: мають наукову, психологічну, художню вартості; сприйнятливі і легко доступні учням; складені сучасниками подій або відразу після них, є першорядним історичним джерелом, яке правдиво малює ідеали етносу, його щоденне життя та побут. Педагог у статті подає перелік зразків українського фольклору, які варто використовувати на уроках [8].

П. Клименко у статті «Навчання історії у початковій школі» запропонував нову концепцію щодо викладання та змісту предмету «Історія» [6]. Автор надає особливої ваги питанню використання української усної народної словесності (чумацькі, кріпацькі, історичні пісні, думи), сільського побуту, природи з метою впливу на формування почуття патріотизму. Вивчення історії, на думку вченого, в українських школах необхідно починати з народного побуту, місцевого фольклору, а далі – суспільства, сільської громади.

Таким чином, використання зразків української усної народної словесності на уроках з історії мало не тільки інформативну функцію, а й збагачувало учнів початкових класів духовно, єднало з прадідівськими настановами, що сприяло формуванню патріотичних почуттів.

Отже, наш героїчний епос – це оберіг історичної пам'яті українського народу. У думках знайшли своє втілення кращі риси українського народу: любов до рідної землі, почуття національної гідності, стійкість, незламність у боротьбі за свободу, за Україну. Зрадник батьківщини відповідно народної моралі, був гірше за ворога-чужинця. Твори кобзарів та лірників є засобом відображення національної історії, творчим осмисленням славного і трагічного минулого, що є основою для виховання патріотизму, активної громадської позиції. В українському фольклорі патріотичної спрямованості головний герой втілює уявлення про етнічний ідеал героя патріота, якому притаманні сила, відвага, любов до рідної землі, мужність, доброта. Він захисник рідної землі, полум'яний патріот, моделі його поведінки є зразком для наслідування молодшими школярами.

Проведене дослідження не претендує на повне і всебічне розкриття порушеного питання. Перспективним напрямом вважаємо дослідження паремій у вихованні патріотичних почуттів молодших школярів другої половини XIX – початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Виховання громадянина : Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти : навч. посіб. / П. Ігнатенко, В. Поплужний та ін. – К. : ІЗМН, 1997. – 252 с.
2. Гаццюк Микола. Українська абетка / Микола Гаццюк. – Москва : В друкарні Київверситетської, 1860. – 105 с.
3. Історичні пісні / упоряд. І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко ; за ред. М. Т. Рильського і К. Г. Гуслистого. – К. : ІМФЕ : АНУРСР, 1961. – 1068 с.
4. Киевские губернские ведомости. – 1854. – № 46.
5. Кириченко-Стасюк Л. П. Соціокультурне виховання учнів початкової школи засобами українського фольклору : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Кириченко-Стасюк Лариса Петрівна. – Луганськ, 2006. – 236 с.
6. Клименко П. Навчання історії у початковій школі / П. Клименко // Вільна українська школа. – 1917. – № 5–6. – С. 2–12.
7. Куліш П. Граматка / П. Куліш. – СПб., 1857. – 150 с.
8. Мірза-Авекянц К. Поетичний елемент при навчанні історії / К. Мірза-Авекянц. Вільна українська школа. – 1917. – № 3–4. – 140–149.
9. Сивачук Н. Лірники Уманщини / Н. Сивачук. – К. : Деміур, 2005. – 96 с.
10. Сивачук Н. П. Підготовка майбутніх учителів до народознавчої роботи в школі (на матеріалі філологічних факультетів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н. П. Сивачук. – К., 1997. – 24 с.
11. Удод О. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках / О. Удод. – К. : «Генеза», 2000. – 292 с.
12. Українська народна поетична творчість : хрестоматія / упор. Ф. М. Поліщук. – Вид. 2-ге доповн. – К. : Радянська школа, 1968. – 560 с.
13. Франко І. Твори в 20-ти томах. – Т. XVI – К. : Держлітвидав України, 1955. – 380 с.
14. Шевченко Т. Г. Буквар південноруський 1861 року : для мол. та серед. шк. віку / Т. Г. Шевченко ; упоряд. М. М. Ілляша ; вступ. слово О. Т. Гончара ; післямова В. М. Яцюка. – К. : Веселка, 1991. – 63 с. : іл.
15. Шевченко Т. Г. Щоденник / Тарас Шевченко. Зібрання творів у шести томах. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 5. – 496 с.
16. Шелухін С. Наша пісня / С. Шелухін // Шлях. – 1918. – № 4–5. – С. 54–70.
17. Шелухін С. Наша пісня / С. Шелухін // Шлях. – 1918. – № 6–7. – С. 74–81.
18. Шлемкевич М. Душа і пісня / М. Шлемкевич // Українська душа. – К. : «Фенікс», 1992. – С. 97–112.